

Токтоналиев Т.К.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЙРЫМ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕРДИН
СЕМАНТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ**

Токтоналиев Т.К.

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕКОТОРЫХ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ
ГЛАГОЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

T.K. Toktonaliev

**SEMANTIC ASPECTS OF SOME AUXILIARY VERBS
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 801.494.3/809

Макалада кыргыз тилиндеги айрым жардамчы этиштердин кыймыл-аракеттерди билдирүүдөгү семантикалык маанилери изилденди. Жардамчы этиш аркылуу түзүлгөн этиштин аналитикалык формалары белгилүү бир сөз жасоочу моделдердин негизинде түзүлөт.

Негизги сөздөр: жардамчы этиштер, этиштин составы, негизги этиш, кыймыл-аракет, грамматикалык маани, семантикалык маани, аналитикалык форма, татаал бирдик, кыргыз тили, сөз айкашы, формалдык-грамматикалык, чакчыл форма, өткөн чак, татаал форма.

В статье исследуется семантическое значение действий вспомогательных глаголов в кыргызском языке. Вспомогательные глаголы в кыргызском языке образуются от аналитических форм глагола.

Ключевые слова: вспомогательные глаголы, состав глагола, основной глагол, действие, грамматические значения, семантические значения, аналитическая форма, сложная единица, киргизский язык, словосочетание, формально-грамматический, формы причастий, прошедшее время, сложная форма.

The article is considers with the semantic meanings of the actions of auxiliary verbs in the kyrgyz language. Auxiliary verbs in the Kyrgyz language are formed from the analytical forms of the verb.

Key words: auxiliary verbs, verb composition, main verb, action, grammatical meaning, semantic meaning, analytical form, complex unit, Kyrgyz language, word-combination, formal-grammatical, participle forms, simpler time, complex form.

Кыргыз тилинде этиштин формасынын эволюциясы маанилик жана формалдык-грамматикалык жактан эркин сөз айкаштарынын өзгөчөлөнүү тенденциясына ээ.

Кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер татаал этиштердин составында туруп, негизги этиш аркылуу билдирилген кыймыл-аракетти, түшүнүктү грамматикалык жана семантикалык маани жагынан толуктоо катары айтылат.

Этиштин аналитикалык формалары белгилүү бир сөз жасоочу моделдердин негизинде түзүлгөн, татаал кыймыл-аракетти билдирген татаал бирдик.

Бүгүнкү күнгө чейин жардамчы этиштерге болгон аныктама бирдей эмес, кээ бир окумуштуулар жардамчы этиштерди толук маанилүү сөзгө кошумча маани берүүчү грамматикалык көрсөткүч катары

карашса, кээ бирлери татаал этиштин курамындагы кошумча компонент катары карашат.

Кырыз тил илиминде жардамчы этиштер орус тилиндеги жардамчы этиштердин жобосуна салып изилденет.

Синтаксистик жактан алганда жардамчы этиштер сүйлөм ичинде өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт, мындай касиетке негизги этиш менен бирге келгенде гана аткара алат.

Кыргыз тилиндеги аналитикалык формадагы этиштердин биринчи жана экинчи компоненти этиш сөздөрдөн болсо, ал компоненттер бири-бири менен чакчыл мүчөлөр -ып, -а, -й, -ганы формаларынын жардамы менен байланышат.

Кыргыз тилинде этиштин аналитикалык формасынын эволюциясы маанилик жана формалдык-грамматикалык жактан эркин сөз айкаштарынын өзгөчөлөнүү, чектелүү тенденциясы байкалат. Мындай этиштер жасалганда компоненттердин лексикалык мааниси чоң роль ойнойт.

Кыргыз тилиндеги айрым жардамчы этиштердин семантикалык маанисин карап көрөлү.

Кал жардамчы этиши сөзү кыргыз тилинде «бир жакка барбоо», «эстен чыкпоо» сыяктуу маанилерди берет:

Бирок “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” (Б., 2016) кал сөзүнүн он эки мааниси берилет: 1) өз жайында болуу, бир жакка жөнөп кетпөө; 2) бир нерсенин ашыгы же бирөөгө тийиштүү үлүшү, бөлүгү жок болуп кетпей артуу, арткан болуу, артык баш болуу; 3) толук бойдон арытылбоо, жоголбоо, жоюлуп кетпөө; 4) жок болуу, жоюлуу; 5) колго алынбоо, аткарылбоо, көздөбөй, карабай таштап коюу; 6) белгилүү бир абалга дуушар болгондукту, ошондой абалга келгендикти билдирүүдө колдонулат; 7) кандайдыр бир нерседен ажыроо, айрылуу, аны мурдагыдай улантууга, аткарууга мүмкүнчүлүгү болбоо; 8) оюндан, мелдештен утулуу, жеңилүү; 9) элдин эсинде сакталуу, унутулбоо, элге таралуу, өзүнөн кийинкилерге өтүү; 10) кыймыл-аракеттин тез арада болуп өткөнүн же болуп аяктаганын билдирүүчү жардамчы этиш катарында колдонулат; 11) негизги этиштин –ганы формасынын кийин айтылып, кыймыл-аракеттин аякталып бүтө элек, аяктоого жакын абалда турганын көрсөтөт; 12) таңгыч формасындагы негизги этиштен кийин айтылып, сүйлөөчү-

нүн оюн бекемдөө, күчөтүү, токтотууну билдирет [“Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, Б., 2016, 666].

Кал сөзү жардамчы этиштин кызматын аткарганда төмөнкүдөй семантикалык маанилерге ээ болот:

1. -ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин биротоло. толук бүткөнүн билдирет: *Куйтулук кылгандыгы бат эле билинип калды. Кара шумкар канаттарын жая отуруп калды.*

- Током го мейли, шайлансын, мейли.. - деп акырын күбүрөп, иреңи кызара калып, мукактана кебин араң улады (Т.К.).

Толукшуган сулуу жубандын дидарын көрүп, ошол күнү көңүлү кандай болгонун кабагынан издеп, жайдары болсо аз көңүлү дароо тына бооруна басып, түркүн жылуу кебин ичинен да, тышынан да күүрөп, мекиретип жыттап, андан соң өзүнүн тула бою мемиреп чарчаганын унутуп калды (Т.К.).

2. -е -й + кал- формасындагы татаал этиш кыймыл-аракеттин тездигин жана капысынан болгондугун билдирет: *Кыял анын башына келе калды. Сабыр шашып күйпөлөктөп, бир отура, бир тура калып жатты. Ордунан так тура калды. Анын көзү табактагы этке түшө калды. Менде бир байкуш бар бекен? Кабылан атам өлбөй кал.*

3. Кыргыз тилиндеги кал, сал жардамчы этиши эле деген жардамчы этиш менен айкаша келип кыймыл-аракеттин узакка созулуп бүткөндүгүн билдирет:

Айта-буйта дегенче
Чалкасынан салды эле,
А дедирбей ал кулдук
Төшүнө мине калды эле.
 (“Семетей”)

4. Айрым учурларда тангыч -ба мүчөсү жалганганда, болжолдоо маанисин да берип калат. *Алдыбызда көрүнгөн Кардыгач болуп калбасын. Бирөө-жарым чакырып калабы, бирдеме иче койсоң.*

Кененсары:

- *Биздин жиберген катыбыз жоопсуз калдыбы?* (Б.М.).

Кыргыз тилиндеги өнүмдүү этиштердин бири ал деген этиш. Кыргыз тилинде бул этиштин жыйырмадай маанилик түрү бар 1) бир нерсени кол менен кармоо, кармаган абалда болуу, бир нерсени өз тарабына өткөрүү; 2) илип мыкчий кармоо (куштарга карата); 3) соодалап алмаштыруу, ээлөө, сатып алуу ж.б. жолдор менен кайсы бир нерселерге ээ болуу, менчиктөө; 4) үйлөнүү, баш кошуу, бүлөлүү болуу; 5) кабылдоо, ишке коюу, белгилүү бир ишти иштөөгө дайындоо; 6) кызматтан белгилүү бир иштен түшүрүү, бошотуу; 7) билген, туйган нерселерди сезимде сактоо, сактай билүү, кармап калуу; 8) пайда болуу, толуу; 9) бирөө же бир нерсе жөнүндө кеп-сөз кылуу, талкулоо, сураштыруу 10) кандайдыр бир натыйжага ээ болуу, жетишүү; 11) жеңүү, жеңип чыгуу; 12) кандайдыр бир курал менен чабуу, кесүү, жок кылуу; 13) бир сандан экинчи бир санды кеми-

түү, аны тиешелүү бир санга азайтуу; 14) атооч сөздөр менен айкалыша келген бир катар учурларда ошол айкалышкан сөзүнө байланыштуу болгон тынчсыздандыруу, козгоо абалын көрсөтөт; 16) жардамчы этиштин милдетин аткарып, негизги этиштин натыйжасын чыгарат; 17) атоочтук формада таандык мүчө менен айкашат; 18) бир нерсеге ээ болгондугун көрсөтөт.

Кыргыз тилиндеги ал этиши жардамчы этиш катары келгенде башка номинативдик маанилеринен анча алыстабайт:

1 -ып формасындагы чакчыл менен айкашканда, окуянын капыстан, чукулунан болгондугун билдирет: *Мария ичтен сызылып үшкүрүп алды. Токто-сун атка кетчү чыгымдарды эртелеп эл журтунан жыйып алган. Соке калдастап кетип, Жыпардын сыясын төгүп алды.*

Коңурбай болбой эле,
Ушинтип тирүү тургула,
Кызыталак чоң Калча
Туулбай туна чөгүп ал.
 (“Семетей”)

2 -а/-е/-й + ал- татаал конструкциясы кыймыл-аракеттин жасалышышы үчүн мүмкүнчүлүк бар же жок экендигин билдирет. *Бизди эч ким ажырата албайт. Үй ысык болсо уктай албайм.*

3 Атооч сөздөр менен айкашып кыймыл-аракеттин багытын билдирет. Өзүнүн тиешелүү илимий иштери бүткөндөн кийин Үмөтаалынын айлынан түштөнүп, курсактарын аябай тойгузуп алып, Көлдүн күңгөйү менен 15 чакырымдай жол жүрүп, андан кийин түндүккө бурулуп, Верныйга бет алды (Б.М.).

Акылманы чуу басып,
Тынчылыгын жайгарат,
Үч чабылса, үч чыгып,
Күлүгү күндө байге алат.
(Токтогул)

Уезд менен байланышканга, жергиликтүү кеңеш курулганча Ревком эл арасын убактылуу башкарып туруу милдетин алат (Т.К.).

4. Ал жардамчы этиши кыймыл атоочтор менен айкаша келгенде кыймыл-аракеттин болгондугун же болбостугун билдирет

Канаты менен учкан куш
Куйруксуз жерге коно албайт.
Кайрымсыз боло элине,
Кадырман эч ким боло албайт.
(Үмөтаалы)

Кыргыз тилинде эле жардамчы этиши өткөн чакты билдирүүдө негизги ролду ойнойт жана ал түрк тилдеринин көпчүлүгүндө ар кандай формада жолугат: кыргыз тилинде –эле, эде, эмес, экен; казах тилинде: эди, экэн, емас; өзбек тилинде: еди, экэн, эмас; уйгур тилинде: эди, эмес, икэн; алтай тилинде –эди, эдэ; башкыр тилинде ине, икэн.

Э – жардамчы этиши жөнүндө түркология илиминде бирдей пикир жок. В.В. Радлов өзүнүн “Опыт словаря тюркских наречий” (Том, 1, 653-657) деген сөздүгүндө төмөнкүдөй ой айтылат: “...отмечается что этот недостаточный глагол употребляется во

многих тюркских языках в различных формах т.е. в одних – в форме эде, в других форме еди” (653). Ушул эле форманын чыгышы жөнүндө Н.К. Дмитриев мындай деп жазат: “что глагол “быт” в архаичных тюркских языках звучал: Эр где э-, очевидно, произносилось, как русское э в слове “этот”. С течением времени корень эр – и его параллельный ир - во многих языках, в силу определенного фонетического закона, (редукция и выпадение р в закрытом слоге), приняли вид э - или и - .” (Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М., 1947, 194)

1. Кыргыз тилинде -э этиши алгачкы формасын сактап калган жана ал кыймыл-аракеттин келечекте болжолдуу боло тургандыгын билгизет:

Кагышты катуу салсам ээ!
Балбандарды каптатып,
Эптөп байлап алсам ээ,
Бээжиндеги кырк шуркут,
Алпарып айгыр салсам ээ?
 (“Семетей”)

2. Азыркы кыргыз тилинде этиштин өткөн чагы - эле жардамчы этиши билдирип, “эле” формасында гана жолугат. Ошондой эле ал кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн билдирет: Ошондо убакыт тез өтүп кеткен эле (К.Т.).

Аттарын Мурадыл тийип алды эле,
Жөө айдасак баспастан,
Учкаштырсак батпастан,
Талаада жөө калды эле.
 (“Семетей”)

3. Кыргыз тилинде эле жардамчы этиши кыймыл-аракеттин жаңыдан болуп жаткандыгын билдирет:

Иван Бабич баш болгон кедей мужуктар уезд ревкомунан келген көрсөтмө боюнча демилгени өз колдоруна алышып, “өзүн убактылуу өкмөттүн комиссары деп атап алган кыштактын мурдагы старшинасын иште бошотуп, элеттин увакилдери менен бирдикте жаңы бийликти жарыя кылууга киришкен убагы эле. (Т.К.).

4. Кыргыз тилинде эле жардамчы этиши жардамчы этиш сөздөр менен айкалыша келип кыймыл-аракеттин учурда болуп өтүп бараткандыгын билдирет:

Эбеп-себеп дарысын,
Жара оозуна салды эле,
Кырма кызыл дарысын,
Кайнатма кара дарысын,
Ичинен берип алды эле.
 (“Семетей”)

5. Эле жардамчы этиши атооч сөздөр менен айкашта келип кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн билгизет:

Алтын казчу кен эле,
Алакең тапкан жер эле.

(“Семетей”)

6. Кыргыз тилиндеги экен жардамчы этиши дагы жардамчы этиштер менен айкаша келип кыймыл-аракеттин ар түрдүү абалын билгизет:

Көрүүгө салган там экен,
Кечилдин мыкты каны экен.
 (“Семетей”)

Атооч сөздөр менен айкаша келип адамдын дене мүчөсүн сүрөттөп көрсөтөт:

Оң далысы кең экен,
Ойротту бузар шер экен.
Сол далысы кең,
Кытайды кыргыз шер экен.
 (“Семетей”)

Кыймыл-аракеттин толук бүткөнүн билигизүү менен анын уландысы бар экендигин айгинелейт:

Жанчы келген немедей,
Жаңкайлатып сөз айтып,
Жактап калган экенсин.
Манастын уулу мындай –деп,
Мактап калган экенсин.
 (“Семетей”)

7. Кыргыз тилиндеги эми жардамчы этиши жардамчы этиштер менен айкаша келип кыймыл-аракеттин толук түрдө бүткөндүгүн билдирет:

Көркөм кылган чоң бөрктү,
Төрөсүнөн эр чиркин,
Төбөдөн жулуп алды эми,
Ал куржундун ичине,
Алып келип салды эми.
 (“Семетей”)

8. Кыргыз тилиндеги эт этиши кыймыл-аракеттин толук болуп өткөндүгүн билгизет:

Сырттан Бакай абаңыз,
Баатырлыгын караңыз,
Кыйшалаңдап кылт этпей,
Чоң күчүнө салгын деп,

Кыргыз тилиндеги айрым кел, ал, эле сыяктуу жардамчы этиштер кыймыл-аракеттин ар түрдүү абалын көрсөтүү менен ар кандай семантикалык мааниге ээ.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. - Фрунзе, 1980.
3. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. - М., 1947.
4. Кыргыз тилинин грамматикасы. - Бишкек, 2009.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. - Том, 1. - СПб., 1896.
6. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. - Фрунзе, 1960.
7. Юнусалиев Б.М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке. - М.: АҚД, 1949.

Рецензент: к.филол.н. Ибраева Д.